

El conflicte de l'ètnia gitana en la processó de la Sang de Tarragona del segle XVIII

Jordi Bertran Luengo
Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

L'actual Congregació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist de Tarragona va ser fundada en aquesta ciutat l'any 1545 com a confraria integrada pels oficis dels esparters i pels espardenyers, per la qual cosa el 2020 acaba de complir 475 anys de la seva existència.¹ En aquells moments arreu dels territoris de la Corona catalanoaragonesa nasqueren nombroses confraries sota la mateixa invocació. Aquestes confraries de la Sang es crearen com a instruments per regular la disciplina pública, que comportava l'aparició de la sang en les persones que la practicaven, organitzades en les processons de Setmana Santa. En el seu esdevenir històric, la Sang tarragonina acollí la minoria ètnica gitana, un procés no exempt de conflictes però en el qual la confraria també exercí un paper d'empara davant la repressió orquestrada per les autoritats civils estatals. Aquesta faceta havia passat inadvertida en la historiografia precedent.

El Concili de Trento i les confraries

El Concili de Trento considerà la disciplina com una eina de reparació de les culpes personals i com una obra útil per al camí de la salvació cristiana. El papa Pau III l'havia convocat el 1542 com a resposta a la Reforma protestant, però aquest concili ecumènic havia topat amb nombroses dificultats de realització. Els prínceps protestants alemanys hi estaven en contra i els reis Enric VIII d'Anglaterra i, especialment, Francesc I de França hi van posar molts impediments. Aquest clima hostil generà també moltes interrupcions. Així, el comandaren fins a tres papes diferents: l'esmentat Pau III, Juli III i Pius IV. Fou clausurat el 1563, gairebé divuit anys després de la seva obertura i, malgrat els entrebancs, tingué notables influències directes en la vida de la Sang de Tarragona. Trento esdevingué la plataforma de suport ideològic sobre la qual se sustentà la Contrareforma catòlica, de la qual foren filles les pràctiques religioses vinculades a la confraria que ens ocupa.

La Contrareforma emfasitzà el caire purament religiós dels actes públics vinculats a la institució eclesiàstica catòlica, la qual cosa comportà l'intent de supressió i la reorganització de les pràctiques anteriors no coincidents amb la visió oficial del culte. Així, a partir del segle XVI les processons penitencials foren els models reglamentats per mantenir les disciplines, sobretot la de l'autoflagel·lació, que s'havien intentat regular –sense èxit– amb el viacrucis dues centúries abans, en la catorzena. Les institucions religioses i civils incorporaren a partir de Trento l'obligatorietat d'un nou marc estructurat: uns estatuts que necessitaven l'aprovació de l'autoritat civil i, a partir del 1586, també l'eclesiàstica.

Aquestes associacions foren les encarregades d'agrupar penitents i deixuplinants que expiraven pecats o agraïen favors, mantenint l'anonimat com una característica

¹ Han estat diversos els autors que han treballat la seva història: Bonaventura Hernández Sanahuja, amb una primera monografia el 1861, exhibida en còpia cal·ligrafiada a la tercera Exposició Universal de París de 1878; Joan Aulestia Viñas, cal·lígraf d'aquell text, publicista i home de la confraria, amb una impagable difusió al *Diario de Tarragona* el 1863 i 1864; Z, el nom i cognoms del qual no hem identificat, que feu aportacions el 1887 al rotatiu *La Provincia de Tarragona*; Emili Morera Llauredó, amb la monografia editada al diari *La Cruz* el 1905; Sanç Capdevila Felip, a la publicació anual de l'Agrupació d'Associacions de Setmana Santa de Tarragona el 1928; Joan Salvat Bové, amb la monografia de 1987; i l'autor d'aquest text a Bertran 2020.

indefugible de la seva condició cristiana, gràcies a la cogulla o caputxa que els cobria el cap, i a l'austeritat en la seva indumentària. Una de les eines de control que exercien les mateixes confraries era aportar-los el vestit adient. Per això, no és estrany que hagi arribat fins als nostres dies la pràctica de facilitar que les persones no membres de les germandats poguessin disposar d'una vesta per realitzar la seva promesa com a penitent, a canvi d'un donatiu a l'entitat.

Figura 1. Els penitents han sortit a la Processó de la Sang de Tarragona des de 1550. Foto: Fer-vi, 1966

Els testimonis de l'època asseguraven que es cometien una sèrie d'abusos a l'hora d'exercir aquestes pràctiques, per la qual cosa foren objecte d'una reglamentació profunda. Es fixaren llicències per realitzar les processons, horaris i itineraris; es programaren en dies concrets, molt especialment els vinculats a la Setmana Santa, evitant-ne l'extensió temporal; i es prohibí el lloguer de deixuplinants per expiar els pecats d'altri així com el trencament del dejuni propi d'aquestes jornades.

Tot i el patiment humà de penitents i deixuplinants, per la Contrarreforma quedava establert per part de la institució eclesiàstica que el protagonisme únic era el de Crist. Els debats amb la religió protestant sobre determinats aspectes del dogma van afavorir que des del catolicisme es promoguessin aquestes confraries, els cultes principals de les quals eren precisament els negats pels reformadors. D'una banda, la negació de la comunió generà la difusió de les confraries sota la invocació de la Preciosíssima Sang de Crist, dedicades al culte a la sang de Jesucrist. De l'altra, la negació del culte a la Verge afavorí les confraries destinades al culte a aquesta figura. El fet que durant un papat contrareformista, entre 1605 i 1621, Pau V fixés en set els Dolors de la Mare de Déu –els quals havien oscil·lat entre cinc i quinze– i que promogués la litúrgia i la devoció a la Verge del divendres previ al de Passió, va ser essencial per expandir les anteriors confraries dels Dolors, que havien estat creades amb l'objectiu de la contemplació d'aquests Dolors ja a finals del segle XV (Gómez; Jiménez, 84).

El suport que l'Església donà a les confraries ha estat considerat sovint com una instrumentalització, ja que les sotmeté a una fiscalització inexistente fins aleshores i les usà per a les seves finalitats. De fet, el reglatge arribà a reglamentar-se per via papal en

tot el món catòlic, quan el 1604 Climent VIII establí amb caràcter universal la jurisdicció episcopal en la creació de noves confraries –ja vigent en el nostre territori–, l’agregació d’altres, la comunicació d’indulgències, l’obtenció i ús de les almoines, la designació dels confessors... (Rújula, 45). Les confraries posttridentines, en definitiva les del barroc, foren entitats que visqueren sota les normes de l’autoritat eclesiàstica, tot i que –com històricament s’havia produït– mai no fou una submissió total. En tant que ens laics de caràcter religiós havien de dependre dels bisbes i arquebisbes, que les havien de supervisar a partir de visites periòdiques. Els diferents concilis provincials i sínodes diocesans van imposar el permís dels prelats per crear noves confraries i la visita anual dels delegats episcopals per controlar el funcionament de les ja existents. Les autoritats volien que els càrrecs directius de les confraries fossin exercits per persones de conducta perfecta, que no es cometessin abusos en l’administració dels béns, que lliuessin periòdicament els comptes a l’arquebisbat per fiscalitzar la despesa i evidenciar que els ingressos eren adreçats al culte i a la beneficència, així com que es mantingués l’ortodòxia en les activitats i en els missatges transmesos a la població (Arias & López-Guadalete, 73-74).

El cas de Tarragona

La Tarragona del segle XVI que veié néixer la Confraria de la Sang seguia estructurada, com en temps medievals, en confraries i gremis. Existeixen diferents documents que encerclen el període en què la Sang es fundà i es desenvolupà. Uns són relacions de confraries, que poden incorporar el número d’associats; d’altres, ordres processionals amb motius de sortides extraordinàries per les entrades de reis i arquebisbes, en què figuren solament confraries pertanyents a la mà menor, sempre de glòria i no de penitència. La Sang només emergeix, doncs, en el primer tipus de document.

Malgrat que havien aparegut tres treballs monogràfics anteriors sobre la Sang de Tarragona –de diferent extensió, interès i vàlua–, no fou fins al 1905 quan l’historiador Emili Morera aportà el document en què amb el format d’instància adreçada al consell municipal que governava una ciutat d’uns 3.000 habitants, certificava la voluntat dels espartenyers i esparters locals d’ordenar una devota confraria que els agrupés. La intenció expressa la necessitat de ser reconeguts socialment, dins una comunitat rígida i estratificada, amb la càrrega simbòlica i cerimonial que comportava. El document explicita el nom específic de la nova associació: “sancta confraria anomenada de la Preciosa Sang de Jesucrist” (Morera 1905a, 1). Així mateix, certifica que aquells oficis ja l’“hagen elegit, instituït i ordenat”, per la qual cosa la nova confraria ja era un fet des del punt de vista de l’organització associativa. Sabem que a tal efecte s’havia comptat amb el consentiment de l’arquebisbe genovès Girolamo Doria, que exercia la prelatura tarraconense des de 1533 i la continuà fins al 1558. Doria aplicava un govern eclesiàstic a distància ja que havia pres possessió de la seu tarragonina a través de poders, i per aquest mitjà va regir-la sense visitar-la mai. Potser per això, la mateixa instància ja indica que també comptaven amb el consentiment “en lo espiritual i temporal de son vicari general i oficial, i encara ab consentiment del Rnt. Capítol” (Morera 1905a, 1). Efectivament les actes del Capítol de la catedral recullen el 18 d’agost la notícia de la “Institutio Confratrie Sanguinis Jesuchristus” (Morera 1905a, 1). En aquell mateix moment també hi hagué l’acord de cedir una capella a la Confraria de la Sang. Fou Santa Maria de Natzaret, un temple aixecat al segle XII i ubicat en la zona àulica en una ciutat amb un doble senyoriu: reial i arquebisbal. La plaça del Rei, a la qual s’obre l’avui porta principal de Natzaret i construïda inicialment per a una millor sortida dels passos, és testimoni lingüístic de la senya identitària d’aquesta àrea de la

ciutat antiga. S'hi accedia per l'antic portal del Rei que, arquitectònicament, lligava el castell del Rei amb l'església veïna.

Superat el tràmit del clergat, l'aprovació final de la confraria depenia del poder civil municipal. L'autoritat consistorial intervenia en els processos vinculats a la vida de les confraries. Així, en el cas de la Sang, el cònsol de mà major o cònsol en cap presidia en la sala del consell de la ciutat, en l'immoble del carrer Major 39, les proves d'ingrés en la confraria, amb assistència d'altres còsols i de tres mestres de l'entitat amb preeminència numèrica d'esparters o espartenyers –de 2 a 1– segons l'ofici a què pertanyia l'aspirant. En el cas de les espartenyas, s'havien de presentar sis parells (Salvat, 87). La fundació de la Sang tarragonina comptà, doncs, amb la supervisió de l'autoritat religiosa i civil, i amb la seva aprovació. Eren temps en què, arran del Concili de Trento, la religiositat popular es va apropar a l'oficial, o a l'inrevés, perquè van concórrer un seguit d'interessos mutus. És el que Inmaculada Arias i Miguel López-Guadalete han convingut en denominar com l'etapa de la confessionalització (Arias & López-Guadalete, 47).

L'historiador Sanç Capdevila considerà que des de 1545 la Sang prengué com a copatró l'advocació de l'Ecce Homo (Capdevila 1940, 35). Per aquesta raó sobre la porta principal del seu temple, que dona a la plaça del Rei, figura aquesta imatge, que tingué molt a veure amb la minoria ètnica gitana que ens ocupa. Cinc anys després, el 3 d'abril de 1550, Dijous Sant, fou la data de la primera sortida de la processó de la Sang. Seguint Morera, Capdevila i Salvat, entenem que hi assistiren l'Ecce Homo, els penitents amb els impropis, els deixuplinants amb hàbit blanc i l'escut de les Cinc Llagues sobre la cogulla, els confreres de llum –amb les atxes, cucurulles i cotes o vestes negres–, el Crucificat i la Mare de Déu dels Dolors, que s'acabà identificant amb l'advocació de la Soledat. La incorporació de la imatgeria, amb els tres cotulars en el cas d'aquesta confraria, era la principal novetat de les processons del segle XVI, perquè amb anterioritat només es treien a desfilar pels carrers les relíquies, com era el cas de la del Braç de Santa Tecla a Tarragona per la festa patronal celebrada des del segle XIV. Les indumentàries de deixuplinants propietat de la Sang, denominades cotes o també vestes, quedaren anotades als registres d'inventari de la dècada de 1620; se'n recolliren fins a 34.

Figura 2. Imatge de l'Ecce Homo de Tarragona, obra de l'escultor Salvador Gurri Corominas (1749-1819), advocació lligada a la minoria ètnica gitana. Foto: Col·lecció de Francesc Gómez Masdeu

El segle XVIII. La definició de la nova Sang

La vida de l'associació continuà durant els segles XVI i XVII, superant entrebancs i forjant-la amb solidesa. En el XVIII es donaren un seguit de circumstàncies que transformaren la confraria de la Sang en una nova tipologia d'entitat –la congregació, des de 1729–, li atorgaren la seva seu definitiva que ha arribat als nostres dies –el temple de Santa Maria de Natzaret, on ja havien residit però que havien hagut d'abandonar pel seu estat ruïnós–, i estructuraren la processó del Dijous Sant en una seqüència de la Passió i Mort de Jesucrist, tal com la coneixem en l'actualitat, tot i que trasplantada al Divendres Sant des de 1859 per decisió arquebisbal. Aquest procés es produí sense perdre el poder pietós de la principal imatge titular del Sant Crist, i ja ben avançada la centúria fins i tot en un clima poc favorable per part les autoritats civils espanyoles i pel mateix arquebisbat.

Tarragona presentà al llarg del segle XVIII, sobretot a partir de la finalització de la guerra de Successió (1701-1715), un context demogràfic, agrícola i econòmic que afavorí aquesta evolució de la Sang. A partir de les dades compilades per Josep Fàbregas, veiem que, superada la guerra de Successió, el 1719 Tarragona era la ciutat més poblada del Camp de Tarragona, amb 4.554 habitants, i la quarta del país després de Barcelona, Mataró i Vic. La seguien Valls amb 3.116 i Reus amb 1.968. En el cens de 1787, Reus ocupà el primer lloc amb 14.440 habitants –i el segon del país després de Barcelona–; Tarragona, el segon amb 8.541 –el setè del país– i, molt a prop, Valls anava just a continuació amb 8.162. Reus i Valls presentaven índexs de creixement superiors als de Tarragona (Fàbregas, 176-177). Però aquesta darrera ciutat gairebé havia doblat la població en set dècades, per la qual cosa l'expansió demogràfica era un fet. Malgrat les circumstàncies favorables assenyalades, aquest etapa de redefinició de la nova congregació es veié interrompuda a partir de 1780 per una nova etapa de crisi econòmica i bèl·lica.

1698-1758. La incorporació d'altres confraries i col·lectius: el trànsit de la processó fundacional a la general

Tot i que s'ha tendit a situar la invitació de la Sang cap a d'altres confraries a participar en la processó a partir de l'any 1729, la documentació demostra que aquest fenomen és tres dècades anterior. Encara a les acaballes del segle XVII, el 1698 la confraria històricament enfrontada amb la Sang, la dels corders, també denominada Confraria de Santa Llúcia de mestres corders, demanà als còsols de la ciutat –“patrons i protectors de dita Confraria”– poder incorporar-se a la processó: “volen anar a dita professó, junt ab los fadrins de son ofici de corders, a il·luminar lo sant Misteri del Porta Creu, que per dit efecte han resolt fer i donar” (Capdevila 1940, 15). Aquesta petició fou l'inici de la redefinició de la processó del Dijous Sant tarragoní com una processó general en la qual a través dels diferents misteris s'explicarà la Passió i Mort de Jesucrist. El pas de la processó fundacional, només amb talles dels titulars de la Sang –l'Ecce Homo, el sant Crist i la Mare de Déu dels Dolors–, cap a l'espectacle es produí, doncs, amb la incorporació de la seqüència dramatitzada en escenes. Es passà d'una processó d'una sola confraria a una altra d'un altre model en què prengueren part diferents associacions i col·lectius.

De fet, des del segle XIV la majoria de confraries ja compartien espais festius en les processons de glòria del Corpus Christi i de la festa patronal de Santa Tecla, així com en les entrades espectacularitzades de reis i arquebisbes. En general les localitats de la zones septentrional i oriental dels territoris hispans encara comptaven amb una fortíssima influència de l'organització gremial (Arias & López-Guadalete, 107). Potser per això el rei Felip V en el Reial Decret de 29 de gener de 1707 va imposar l'aristocratització dels càrrecs municipals en perjudici dels representants gremials.

Salvador-J. Rovira i Josep Fàbregas han considerat que moltes de les tradicions tarragonines que han arribat fins a nosaltres es van consolidar a l'època moderna, concretament al segle XVIII, situant entre elles la processó de la Setmana Santa (Rovira & Fàbregas, 340). Aquestes activitats van tenir la participació activa dels ciutadans i devien trencar la monotonia imposada pels temps que corrien. Arias i López-Guadalete (p. 334) han definit la primera meitat del segle XVIII com una etapa d'extraordinària eclosió de confraries, que en el conjunt de l'estat es van multiplicar. En el cas de Tarragona, en aquest període l'exemple dels corders fou seguit per quatre entitats: els sastres, els pescadors, els pagesos i els teixidors. Així mateix, com veurem tot seguit, coetàniament aparegueren les primeres notícies de la minoria ètnica gitana imbricada en la trama de la confraria organitzadora i de la processó.

La massa social de la confraria d'espardenyers

Un dels aspectes poc analitzats ha estat el manteniment de la massa social dels espardenyers com a confreres forçats en el si de la Sang. Els confreres forçats eren els que en tenien l'obligació per raó del seu ofici, a diferència dels de gràcia que hi pertanyien voluntàriament per aspectes espirituals i de pietat popular. L'anàlisi realitzada sobre diferent documentació municipal permet veure'n l'evolució (Fàbregas, 262-263 i 306). Centrant-nos en el segle XVIII, el cadastre de 1724 determina que existien deu obradors d'espardenyes. La llista de confraries i col·legis de 1733 explicita la Confraria de la Puríssima Sang amb deu espardenyers més quatre fadrins, amb un total de catorze. El cadastre de 1747 constata nou obradors, mentre que el 1775 en resulten dinou. En la segona meitat del segle XVIII, aquest col·lectiu dels espardenyers fou protagonista d'un dels conflictes més importants en el si de la Sang.

En aquells temps, concretament el 1750, un altra confraria, la de la Santíssima Trinitat dels fadrins menestrals –amb seu al santuari de Nostra Senyora del Miracle molt vinculat a la Sang– havia manifestat la intenció de participar a la processó de la Sang muntant un pas de la Flagel·lació o Assots (Morera 1905e, 1). Tenim documentada aquesta entitat dels fadrins menestrals per primer cop el 1706 durant l'entrada de l'arxiduc Carles d'Àustria, reconegut rei pels catalans com a Carles III, fins a 1804, poc abans de la guerra del Francès, gràcies al buidatge d'informació referent a les festes del cicle del Corpus i de Santa Tecla, així com a les entrades dels arquebisbes i reis. Però els fadrins menestrals no acabaren reeixint aquell 1750 (Bertran 86-87).

Ara bé, l'any següent, el 29 de març de 1751 la Sang els cedí la custòdia del pas de l'Ecce Homo per a l'acte processional de la nit de Dijous Sant, fent fora la comunitat gitana tarragonina que li havia fet llum des d'una data indeterminada del segle anterior. Com assegura Morera, el pas de l'Ecce Homo havia estat il·luminat el segle XVII i també el següent fins a aquella processó de 1750 per part de la colònia de gitanos de Tarragona (Morera 1905e, 1). José Sánchez Real s'inclina a pensar que era un servei contractat per la Sang, més que no un fet devocional. La petició dels fadrins menestrals el 1752 en el sentit que no volien els gitanos, corresposta per la Sang assegurant "que anassen segurs que no hi assistiria ningun gitano", confirmava un lligam anterior i no sols d'un parell d'anys (Sánchez, 11). Per tant, d'una manera o altra, aquesta minoria havia estat pionera en l'obertura de la Sang i de la processó penitencial a nous col·lectius que no havien estat vinculats a la seva primera etapa fundacional ni a la que seguí durant la major part del segle XVII.

El mateix Morera sosté, però, que els fadrins menestrals no van complir cap de les seves promeses i que, per aquest motiu, els gitanos tornaren amb l'Ecce Homo. Deduïm que l'acompanyament de 1751 no convencé la Sang, i que l'ètnia gitana reemprengué la custòdia l'any següent. El 1754 la confraria d'espardenyers –fundacional de la confraria de la Sang– demanà acompanyar-lo. Morera apunta que així fou determinat

“definitivament”. La historiografia clàssica local ha interpretat que es produí, doncs, un canvi d’acompanyants. Els fets no anaren ben bé així.

La repressió contra l’ètnia gitana

De fet, l’interès de la Sang per travar noves aliances amb els fadrins menestrals o amb els espardenyers no era casual. En el primer cas pretenia resoldre el malestar que s’havia anat generant amb l’ètnia gitana en el si de la congregació. En el segon, com a reacció immediata a la decisió anterior, intentava reconduir la situació per evitar una escissió potencial d’un dels oficis fundacionals del 1545, els espardenyers, segment que precisament estava sota el control de l’ètnia gitana, un aspecte clau per entendre els vaivens al voltant del pas de l’Ecce Homo, que era el que obria la processó.

El triomf dels Borbons en la guerra de Successió havia comportat la intensificació d’una línia d’acció governamental contra el poble gitano en terres hispàniques, que havia iniciat la Pragmàtica dels Reis Catòlics, dita de Medina, en el llunyà 1499 en què foren denominats egipcians. Suposà un primer intent de sedentarització i aculturació forçosa d’aquesta comunitat. D’una banda, el caràcter nòmada de tota una ètnia era un obstacle en el projecte d’enfortiment i control de l’Estat sobre la població. D’altra banda, l’assimilació cultural forçosa responia a la intenció d’homogeneïtzar culturalment a tots els habitants dels regnes unificats.

La confrontació entre la forma de vida gitana i el projecte reformista de l’Estat s’agreujà durant el regnat de Carles II (1665-1700) amb la promulgació de lleis antigitanes, malgrat que ja hi havia famílies plenament sedentaritzades, integrades i amb formes de vida similars a les de la resta de la societat. Així el 1695, Carles II dictava una pragmàtica que obligava a la sedentarització forçosa dels gitanos, la prohibició de viure en barris separats i l’obligació de crear un cens amb els membres de la família, propietats i oficis als quals es dedicaven. El resultat d’aquestes mesures va ser la sedentarització i control sobre una part de la comunitat gitana espanyola, si bé no es va aconseguir aquest objectiu amb la totalitat. El 1717 Felip V modificà la normativa, incorporant més restriccions sobre les possibilitats de residència (Guia).

En la dècada de 1720 es publicaren un seguit d’edictes contra aquesta ètnia (Ventura, 47). El 1745 els que tenien residència estaven censats i controlats; no els que exercien el nomadisme. Per això, Zenón de Somodevilla y Bengoechea, marquès de la Ensenada i secretari de Guerra del Govern de l’Estat, dictà una nova disposició legal que condemnava a mort els gitanos que continuaven sent nòmades, encara que aquesta mesura va ser després suavitzada per les crítiques de les autoritats locals.

Però fou el 1749 quan s’intentà el seu veritable extermini. El rei Ferran VI va llançar una altra Pragmàtica en què s’ordenava la captura de la totalitat de gitanos d’Espanya. L’objectiu era aconseguir l’extinció d’aquesta comunitat mitjançant l’empresonament i separació d’homes i dones, circumstància que –amb el temps– havia de portar a la seva desaparició com a grup humà. La intervenció de l’exèrcit havia de ser clau per aconseguir l’èxit de la missió. El marquès de la Ensenada s’ocupà de la logística militar, tot mobilitzant per a l’operació dels arrests més de 5.000 militars. Els oficials de la tropa es posaren a les ordres del corregidor de cada localitat, que just en aquest moment tenia coneixement de l’acció a través d’un sobre lliurat en mà que incloïa els permisos eclesiàstics necessaris per detenir els gitanos que es refugiessin a les esglésies, en virtut de l’acord amb la Santa Seu de l’any anterior, el 1748, que ho explicitava. Aquest detall delata que eren vigents uns vincles emocionals entre el cristianisme i la minoria analitzada. El dia assenyalat fou el 30 de juliol, a les 12 de la nit. S’ha xifrat en 9.000 les persones detingudes durant l’operació, denominada “la gran redada”, del total dels aproximadament 11.000 gitanos que hi havia a Espanya. En els primers mesos, la majoria dels arrestats van ser traslladats provisionalment i a l’espera

de destinació definitiva a presons locals i forteses, en greus condicions d'amuntegament i insalubritat (Martínez).

L'operació desfermà una allau de queixes i peticions, fins i tot des de la pròpia noblesa, que portà a la publicació d'un nou decret, l'octubre de 1749, que ordenava l'alliberament immediat i restitució dels béns de tots els gitanos considerats "honrats", és a dir, els que demostraven tenir domicili fix, treball o documents de la denominada "castellania". Uns 5.000, una mica més de la meitat dels detinguts, sortiren en llibertat, si bé la seva situació estava lluny de ser afortunada. Temorosos de reclamar o havent perdut gairebé totes les seves propietats, ja subhastades, van haver de refer les seves vides pràcticament de zero. Pitjor fortuna van tenir els altres 4.000 que no van poder acreditar la seva "honradesa". Per a aquests, començaren setze anys de penúries i patiments, incrementats per la incomprensió que experimentaven davant l'indult d'altres en la seva mateixa situació. Van ser traslladats, sense cap judici, als arsenals de la Carraca (Cadis), Cartagena i la Graña (El Ferrol) –ciutats que encara mantenen avui les capitania marítimes– en condició de desterrats i obligats a "servir el rei de per vida". El treball en condicions d'esclavitud s'emprà per recompondre la malmesa marina de guerra i per a diverses obres públiques. L'arribada sobtada d'un nombre tan elevat de presos repetí les condicions massificació i de mancances higièniques i sanitàries.

El control sobre els alliberats no fou menor. Així el 13 de desembre de 1762 encara s'ordenava fer una relació de tots els gitanos que hi havia a les localitats. El 23 de desembre es recordava la Reial Instrucció contra els gitanos de 1749, i s'indicava que les persones pertanyents a aquesta ètnia no podien sortir de la població si no era per anar a cultivar i llaurar els camps, o per als ministeris dels seus oficis servils o mecànics. Per eixir, havien de demanar llicència per escrit. Se'ls concedia per temps limitat anar a les fires, una de les seves activitats preferents. No podien utilitzar vestits diferents dels altres paisans, ni parlar altra llengua o idioma que el d'aquells, ni se'ls havia d'anomenar ni s'havien d'autoanomenar "gitanos", ja que aquest nom "quiso el Rey quedase abolido de sus dominios" (Ventura, 47). No fou fins a 1763 amb el nou rei Carles III quan s'indultà el centenar de supervivents que encara romanien en els arsenals i dipòsits, alliberament que no es produí fins a 1765, quan els últims presos, molts d'ells ja vells, tornaren definitivament a casa seva. Tot i això el gener de 1765 es dictaven ordres de fer un passaport als gitanos que es volien traslladar a les fires, o a l'abril es demanava als batlles que enviessin el cens dels que vivien en cada localitat (Ventura, 57). El 1783 es va aprovar la pragmàtica de Carles III, que novament pretenia l'assimilació cultural dels gitanos a la societat espanyola, però amb mesures de discriminació positiva, en lloc d'emprar la coacció. No obstant això, aquesta última mesura també va fracassar (Guía). La reial cèdula de Carles IV de 1795 ampliava l'indult als que encara vivien fora dels seus domicilis.

Per desgràcia, doncs, l'exclusió de la comunitat gitana tarragonina com a col·lectiu de l'acompanyament del misteri l'Ecce Homo el 1751 s'inclou en aquest llarg període de repressió borbònica en l'Espanya del segle XVIII. Això no obstant, en realitat la Sang acabà buscant una fórmula jurídica per vehicular aquella devoció vinculada a l'ètnia perseguida i, d'aquesta manera, evitar el trencament amb un dels nuclis fundacionals de l'associació, ja que, com veurem, els gitanos tenien un rol preponderant en l'ofici d'espardenyer, detall molt important en aquesta investigació que fins ara havia passat inadvertit. Alhora la comunitat gitana tingué en el futur i fins a ben entrat el segle XX un paper important en la interpretació del rol d'armat, una de les seccions existents dins la mateixa congregació de la Sang que encara perviu en l'actualitat.

Enmig d'aquest despropòsit de persecució contra els gitanos, les autoritats il·lustrades tarragonines traslladaren les forques d'ajusticiament des de la baixada així

denominada fins al 1765 –actualment de la Peixateria– i contigua a la seu de la congregació de la Sang, cap a la més espaiosa plaça de la Font (Salvat, 96). Segurament volgueren augmentar el caràcter d'exemplaritat davant les masses a través d'una localització encara més cèntrica i àmplia. La repressió augmentava, doncs, la seva dimensió de trist espectacle públic.

Els espardenyers en la crisi de finals del segle XVIII

A les acaballes del segle XVIII la relació entre la Sang i la resta col·lectius vinculats directament a la processó s'anà enrarint, com un dels símptomes de l'enfonsament del sistema de l'Antic Règim. Així el 1794 els espardenyers es negaren tant a posar el penó, custodiat per ells, en la Casa de la Sang, com a participar Dijous Sant en la processó, acte en què aquest col·lectiu acostumava a dur-lo i, almenys des de 1754, a tenir cura explícita del pas de l'Ecce Homo. La negativa es repetí el 1795 malgrat que un espardenyer acabà pres per part de l'autoritat per la decisió (Salvat, 144 i 146). El març de 1796 la disputa arribà a la Reial Audiència de Catalunya, a la qual l'espardenyer tarragoní Francesc Solanas plantejà qui n'havia de ser el custodi. El governador i alhora corregidor sol·licità informe a la municipalitat.

Figura 3. Estendard que obre la Processó de la Sang de Tarragona, emblema que provocà disputes entre els gitanos i la confraria. Foto: Fer-vi, 1964

Aquest document consistorial inclou detalls suggeridors. Per una banda, es reconeix que, després de la regulació estatal de les confraries, que havia volgut eliminar les de tipus gremial vinculades als oficis –el darrer cop per la Reial resolució de 9 de juliol de 1783 publicada el 17 de març de 1784–, es permeté als espardenyers tarragonins la pervivència i el manteniment de la funció d’assistir a la processó de Dijous Sant i a les de rogatives. Així mateix, explicita:

se ha podido entender era la familia de los Ximenes, vecinos de esta ciudad y también alpargateros, la que perpetuamente se arrogaba los títulos de Prohombres de aquel gremio, queriendo hacer peculiar de este cargo la conservación y custodia de su estandarte con las demás alhajas que fueron del mismo anticuado gremio, y el mandar avisar a su arbitrio a los sujetos alpargateros para la asistencia a las sobre explicadas funciones públicas.²

La frase aporta detalls de gran importància. Primer, el fet que perpètuament una família en concret s’havia erigit com a prohoms o directius del gremi d’espardenyers. És a dir, hi detectem uns usos tradicionals i de llarga durada en el temps, no ajustats a la norma vigent i que l’ajuntament qualifica com antiquats. Segon, les prerrogatives d’aquests prohoms de custodiar l’estendard i les joies de la confraria, així com la de convocatòria dels agremiats.

Finalment, reparem en el cognom Ximenes. Bernard Leblon, savi de la gitanologia a l’Estat espanyol i també a la Catalunya Nord, ha recollit els cognoms dels gitans catalans inclosos en els censos elaborats durant el segle XVIII. El resultat aclareix que el 1728 hi havia tres famílies gitanes de cognom Jiménez –els caps de les quals es deien Agustí, Maties i Pere– que vivien a Tarragona i Valls des de feia una trentena d’anys, és a dir, des del tombant del segle XVII al XVIII. A més, en el cens de 1729 a Tarragona constaven cinc famílies d’ètnia gitana, a les quals se les autoritzava un règim de residència vigilada precisament pel seu origen, a més de les que tenien un altre d’especial per ser tractants de cavalls que facilitaven a l’exèrcit com havia succeït durant l’anterior guerra de Successió quan van proveir les tropes borbòniques. Els descendents de Francisco Jiménez i els de Francisco Hernández, residents a Tarragona, Valls i Tortosa, estaven inclosos en aquesta exempció de vigilància. El cens de 1786 encara mantenia el cognom Jiménez entre les famílies gitanes de Tarragona. Aquest tenia altres variants molt properes. L’estudi de Leblon estableix les formes Ximenes i Ximénez, que també han arribat fins als nostres dies. En el cas de la ciutat de Tarragona registrem els Ximénez de la comunitat gitana en els censos elaborats el 1746, 1763, 1779 i 1783. Precisament els dos cognoms gitans més freqüents en la Catalunya del segle XVIII foren Jiménez/Jimenes –variants gràfiques– i Ximénez/Ximenes (Casanova, 731).

L’informe de l’Ajuntament de Tarragona de 1796 referit a la família Ximenes, que s’autoatribuïa el lideratge dels espardenyers, pot amagar els darrers episodis de la centúria del conflicte racial de què ens hem ocupat. Alhora contribueix a explicar la vinculació de la figura de l’Ecce Homo, per una banda, amb l’ètnia gitana entre la data indeterminada a cavall del XVII-XVIII, quan coneixem la seva presència a la ciutat, i el 1754; i, per altra banda, l’establerta des d’aquest moment amb els espardenyers, entre els quals hi havia associats gitans, com una fórmula per eludir, per part de la congregació de la Sang, la discriminació lligada a les normes estatals i emparar un col·lectiu prèviament vinculat a l’entitat. La cronologia documentada per Leblon

² Informe municipal transcrit per Salvat, 145.

referma la tesi cronològica defensada per Morera el 1905 i n'ajusta els límits temporals, encara sense precisar-los amb exactitud.

Això no obstant, el mateix informe municipal de Tarragona assegurava que al voltant de l'afer de l'estendard, de la custòdia i del comandament establert pels Ximenes "han resultado no pocas reyertas y disturbios", mots que sovint s'atribuïen als afers conflictius vinculats amb gitanos. És a dir, els debats havien anat més enllà i s'havia arribat a baralles i altercats públics. De fet, ja amb anterioritat al 1796, en el si de la mateixa confraria d'espardenyers emergí un conflicte entre païos i gitanos. Així el 1783 l'entitat havia destituït dels càrrecs un dels seus mestres per la contractació d'un gitano com a aprenent, però el corregidor de plaça avalà l'espardenyer sancionat. La confraria recorregué el cas a la Reial Audiència de Catalunya al·legant que l'associació "no havia admès mai individus vils o infames de fet o de dret i que els gitanos no eren considerats contribuents honestos". La pragmàtica reial del mateix any acabà corroborant l'aval inicial del corregidor tarragoní (Leblon, 75 i 76). Tretze anys després, el 1796, l'informe municipal deixà clar que el comandament protocol·lari de la confraria seguia en les mans gitanes dels Ximenes. Altra documentació de la Sang descobreix que el patriarca era Francisco Ximenes.³

L'Ajuntament de Tarragona havia decidit intervenir l'esmentada confraria d'espardenyers de manera que:

reunidos los ánimos y voluntades de todos los individuos alpargateros de la presente ciudad, de común acuerdo o con pluralidad de votos, se consiguió la ordenanza para la constitución de un nuevo gremio, para lo cual el Ayuntamiento solicitó aprobación de Su Excelencia y Real Acuerdo. (Salvat, 145)

Aquest acord s'havia dut a terme el 20 de febrer, i l'informe deixà obert si hi hagué unanimitat o no en la redacció de les noves ordinacions del gremi d'espardenyers, que, això sí, estaven en tràmit i encara no havien rebut l'aprovació reial. Simultàniament, es mantenia oberta la possibilitat d'assistir a les processons amb atxa o acompanyant l'estendard existent:

mientras se espera esta aprobación, ninguno de los individuos bajo pena de 25 libras o la que mayor parezca a V.S. se atreva a precisar y violentar a otro que asista a dichas procesiones de Jueves Santo y de Rogativas, antes bien que le sea voluntario a cualquier alpargatero concurrir en ellas con hacha o acompañando y ayudando a llevar el Estandarte, medio el más seguro para evitar, entre tantos, ulteriores disputas del todo inútiles y perjudiciales a la tranquilidad.

El 1796 el governador de Tarragona ordenà de nou que o bé els espardenyers de Francisco Ximenes portessin el penó a la Casa de la Sang i a la processó, o bé que el deixessin a la congregació de la Sang, amb l'avís d'anar a la presó si no es complia la indicació. Malgrat tot, ni els espardenyers ni Ximenes en feren cas, per la qual cosa, passada la Setmana Santa, els congregants de la Sang decidiren confeccionar-ne un de nou, mentre que el vicari general expulsà els espardenyers de l'associació. El 1797 s'estrenà el nou penó, que fou dut pels congregants més antics, escollits per sort.

A través d'aquest fet, també descobrim que els impropers per als penitents era costum que fossin sortejats, coincidint en el mateix acte la tria dels

³ Nom oficial extret del *Llibre d'actes del Consell Municipal 1599*, 9 de març, citat per Capdevila 1940, 9-10. Usem la reimpressió d'aquesta obra de 1940 perquè, a diferència de la primera de 1928, porta les pàgines numerades.

portaestendard. En vigílies de la processó, els espartenyers, que es veieren desplaçats de facto, sol·licitaren la readmissió mentre s'oferien a tenir cura i il·luminar el pas de l'Ecce Homo així com dur l'antic penó gremial. Amb l'excusa del poc temps no se'ls autoritzà, decisió que es repetí el 1805 (Salvat, 146-147).

Figura 4. La minoria gitana realitzava el rol dels armats en la Processó de la Sang. Foto: Arxiu Daniel Pallejà, 1907

La continuïtat de l'ètnia gitana en diversos grups festius

Les notícies posteriors sobre la Congregació de la Sang de Tarragona no recullen més afers amb els espartenyers ni tampoc amb el col·lectiu gitano que havia estat vinculat a l'Ecce Homo. Ara bé, dècades després veurem associada a aquesta minoria ètnica a un dels grups teatrals integrants de la desfilada, els armats o soldats romans que l'obren. Així les dades més antigues respecte a la tipologia de la procedència de les persones que integraven la cohort romana corresponen a la dècada dels noranta del segle XIX. Ens ha arribat gràcies a les memòries de l'eclesiàstic tarragoní Josep Maria Llorens Ventura (1886-1967), en un llibre escrit el 1963 *–La meva Tarragona–*. Exiliat a França el 1939 situa bona part de l'acció a la seva infància, adolescència i primera joventut a la ciutat a cavall dels segles XIX i el XX, i dedica un capítol a la Setmana Santa. Llorens explica el següent:

D'infants, ens feia una gran impressió aquell escamot d'armats o soldats romans. Molts d'ells eren gitans. En recordo sobretot dos, grans, ben plantats, rossos, els quals durant l'any feien de carregadors de carros de farina i d'altres mercaderies.

Avui, ja gran, he pensat moltes vegades que aquells armats donaven una nota lamentable a aquella processó, per tants de motius admirable i digna. Eren un *número* de comèdia, que hauria afavorit molt aquella manifestació religiosa austera si s'hagués suprimit.

És clar que els ulls d'infants veuen d'una manera totalment diferent de com ho veuen els ulls de les persones grans. (Llorens, 32)

El text de Josep Maria Llorens fou escrit en plena època del Concili Vaticà II, que potenciava unes directrius que de ben segur influenciaren la visió negativa del capellà exiliat. De tota manera, la informació que ens aporta és extraordinàriament valuosa, ja que són el primer testimoni conegut sobre l'origen social dels armats tarragonins. De fet, coincideix prou amb altres referències d'aquella època que incideixen en aquesta procedència humil i treballadora. En el cas de Tarragona, a més, descobrim que molts procedien a la colònia gitana local.

El 1935 comptem amb una altra explicació sucosa dels armats per part de l'aleshores jove periodista barceloní Carles Sentís, publicada a *L'Instant* i reproduïda després al *Diari de Tarragona*:

Els armats (de bona fe) o soldats romans

Els armats, o esquadró de soldats romans, constitueixen la part més espectacular i pintoresca de la processó. Vesteixen magnífics uniformes i marxen molt ben formats. Fa dos mesos que assagen, a les nits, al Camp de Mart, arran de muralles (voleu més romanisme, encara?). Hi ha molta disciplina. Anys enrere no n'hi havia tanta; molts, eren gitanos, integrants de les deu o quinze famílies gitanes que han esdevingut tarragonines després de molts anys d'haver abandonat la vida nòmada per un sedentarisme decadent.

Els gitanos de mica en mica foren eliminats. A més que acostumaven a ésser desnarits, els seus rostres evocaven més aviat grans Imperis Orientals (indis), que no pas Imperis Occidentals. Alguns portaven barbes i fins uns bigotis caragolats de punta que constituïen la negació més rotunda de la història i grandeses de la Roma Imperial.

Ara, tot això ha canviat. Ara tot és disciplina i austeritat patrícia. Ara els armats s'entrenen amb entusiasme de catecumen. Les quinze miserables pessetes que els donaran avui, no volen ésser altra cosa que una *propineta*. On aneu a parar!... Els armats surten a les tres de la tarda, recullen tots els misteris que hi ha escampats per cases particulars i els concentren; després procedeixen la processó; en acabar, encara van a cercar el sant Crist ... boixets coreogràfics i de seguir el pas al so de tabal, tan fatigós com el pas prussià de parada militar. (Sentís, 1-2)

La informació de Sentís també és important. Degudament contrastada amb els documents fotogràfics que ens han arribat, permet situar aproximadament l'època en què es produí el canvi en l'origen social dels armats tarragonins. Les fotografies dels armats més antigues que s'han conservat són dues de 1907, una de 1907-1911, i una altra de 1911 i totes presenten els nostres personatges amb les barbes i bigotis, pròpies dels temps en què eren representats per l'ètnia gitana.⁴ Les imatges corresponents a la

⁴ Vegeu-les, respectivament, al blog de Daniel Pallejà Blay, a <http://danielpalleja.blogspot.com/2020/08/francesc-canovas-autor-de-la.html>, i al blog de La Sang de Tarragona, a <http://setmanasantatgn.blogspot.com/p/confraries.html> i <http://lasangtarragona.blogspot.com/p/els-armats.html> [en línia, consultat el 3/3/2021]. Ha estat el mateix Pallejà, coneixedor profund de la Setmana Santa tarragonina, qui les ha datades.

indumentària estrenada el 1914 ja no presenten les barbes i els bigotis a què fa referència Sentís. Molt probablement el nou abillament degué anar acompanyat d'un canvi de rumb, que hauria afavorit el primer capità Manaia de nom conegut, Plàcid Solé, i consolidat els seus successors Mas Guixaus el 1927 i sobretot Pau Espinosa Guilà entre 1928 i 1951. L'article de Sentís també permet comprovar com els assaigs han augmentat en durada respecte a les notícies anteriors del 1875, i s'han arribat a doblar en el temps. Com a gest simbòlic Plàcid Solé mantingué el bigoti, com una recordança de la tropa gitana, fins a la seva jubilació com a Capità.

Malgrat la llarga separació entre els afers de principis del XIX i les dades aportades per Llorens i Sentís, existeix un pont que pot connectar ambdues etapes. El col·lectiu gitano de la Part Alta de Tarragona ha estat i encara està vinculat als geganters de la ciutat. Si bé no existeix un treball que certifiqui amb exactitud en quin moment es produí l'assumpció d'aquestes tasques –remunerades fins pràcticament la darrera dècada del segle XX– els gitanos tarragonins expliquen que és de tota la vida.

Fins a la guerra del Francès, els gegants eren duts per la confraria de Sant Josep dels fusters, documentada entre 1321 i l'esclat d'aquell conflicte bèl·lic, que destruï les figures majestàtiques. Si bé el 1825 s'estrenaren uns gegants impulsats i creats per l'impressor Antoni Verdager que esdevingueren la nova parella de la ciutat, el fet que es tractés d'una iniciativa privada fa dubtar que els gitanos s'incorporessin en aquell moment. Ara bé, el 1851 l'Ajuntament liderà la creació d'una nova parella, més esvelta, més estètica i de major alçada, obra del prestigiós escultor Bernat Verderol. Considerem que és en aquest moment que el consistori contractà la mà d'obra gegantera entre el col·lectiu gitano que s'incorporà a un altre cicle festiu i teatral, el de Santa Tecla i el Corpus.

Llancem la hipòtesi que un fenomen semblant hauria pogut passar després de la guerra del Francès amb els armats de la Congregació de la Sang. Per una banda, la ciutat havia quedat molt delmada demogràficament. En aquest sentit, són fonamentals les dades contingudes a l'informe del prefecte francès Alban Villeneuve i compilades durant la dominació napoleònica, el gener de 1813. S'hi reflecteix que la població de Tarragona s'havia vist reduïda per l'heroica resistència contra els exèrcits francesos, de manera que els seus 12.000 habitants havien esdevingut 3.000 (Adserà, 44-45). Altres fonts encara redueixen més aquesta xifra i la situen en 2.000, i unes altres en uns pocs centenars després de la fugida napoleònica i la destrucció de la ciutat (Josep M. Prats, 110; Joan Prats, 142).

Per altra banda, els gitanos seguien sent veïns de la seu de la Sang, perquè sempre havien viscut en la Part Alta i en certes èpoques –i encara ara– en carrers immediats al temple de Natzaret. Són raons que ens duen a pensar que les referències que aporten Josep M. Llorens i Carles Sentís a cavall del segle XIX i XX poden amagar una continuïtat anterior per part dels gitanos associats als armats, paral·lela a la que ja tenien com a geganters de la ciutat. Es tractava de dues formes de la teatralitat patrimonial per a les quals calia llogar actants. El 1851 l'Ajuntament de Tarragona podia imitar una fórmula preexistent a la Sang des de 1815 o bé la congregació empeltar-se de la idea municipal durant la segona meitat del XIX per garantir la continuïtat de la corporació teatral obrint la processó del Sant Enterrament.

Figura 5. Les barbes i bigotis eren pròpies de la caracterització dels armats encarnats per la minoria gitana. Foto: Arxiu Daniel Pallejà, cap a 1907-1911

Obres citades

- Adserà, José. *Tarragona. Capital de provincia*. Tarragona: Ind. Gràf. Gabriel Gibert, 1986.
- Arias de Saavedra, Inmaculada & López-Guadalete, Miguel Luis. *La represión de la religiosidad popular: crítica y acción contra las cofradías en la España del siglo XVIII*. Granada: Universidad de Granada, 2002.
- Aulestia, Joan. “La bandera de la Congregación de la Sangre.” Tarragona: *Diario de Tarragona* (3/4/1863): 1-2.
- . atribuït. “Procesión.” Tarragona: *Diario de Tarragona* (3/4/1863): 2.
- . “Procesión de Semana Santa.” Tarragona: *Diario de Tarragona* (25/3/1864): 1-3.
- Bertran, Jordi. *El mestratge de la Sang de Tarragona. Història d’una confraria. 1545-2020*. Valls: Cossetània, 2020.
- Capdevila, Sanç. *El convent de Sant Llorenç*. Tarragona: Tallers Tipogràfics Suc. de Torres & Virgili, 1928.
- . “La Real Congregación de la Purísima Sangre de N.S. Jesucristo, Tarragona.” *Semana Santa*. Tarragona: Sindicato de Iniciativa y Turismo (1940) [1928]: 5-37.
- Casanova, Eugeni. *Identificació i localització de les poblacions de gitanos a França, llengua, cultura i itineraris migratoris*. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona, 2014.
- Fàbregas, Josep. “El segle XVIII.” En Salvador-J. Rovira & J. Fàbregas eds. *Història de Tarragona, III. L’Edat Moderna a Tarragona. Una època de contrastos*. Lleida: Pagès Editors, 2011. 167-328.
- Gómez, Manuel & Jiménez, J. Jorge. *Semana Santa. Fiesta Mayor de Sevilla*. Sevilla: Alfar, 1990.
- Guía, Julio de la. “La Ilustración y la Gran Redada de Gitanos de 1749.” En *Descubrir la Historia 4* (2019). <<https://descubriralahistoria.es/2019/04/la-ilustracion-y-la-gran-redada-de-gitanos-de-1749>>
- Hernández, Bonaventura. *Historia del origen, época y vicisitudes de la Cofradía y Congregación de la Purísima Sangre de N. S. J. de Tarragona*. Tarragona: manuscrit, 1861.
- . “Historia de la Congregación de la Purísima Sangre de N. S. J. de Tarragona.” *Extracto del Boletín Arqueológico LVII*. Tarragona: Real Sociedad Arqueológica Tarraconense (1957): 37-49.
- Leblon, Bernard. *Les Gitans d’Espagne. Le prix de la différence*. París: Presses Universitaires de France, 1983.
- Llorens, Josep M. *La meva Tarragona*. Andorra la Vella/Tarragona: Edicions Mirador del Pirineu/Edicions El Mèdol, 1991 [1971].
- Martínez, Manuel. *Los gitanos y las gitanas de España a mediados del siglo XVIII: el fracaso de un proyecto de exterminio (1748-1765)*. Almería: Editorial Universidad de Almería, 2014.
- Morera, Emili. “Reseña histórica de la Congregación de la P. Sangre de N. S. Jesucristo establecida en Tarragona.” Tarragona: *La Cruz* 1056 (12/4/1905a): 1.
- . “Reseña histórica de la Congregación de la P. Sangre de N. S. Jesucristo establecida en Tarragona.” Tarragona: *La Cruz* 1057 (13/4/1905b): 1.
- . “Reseña histórica de la Congregación de la P. Sangre de N. S. Jesucristo establecida en Tarragona.” Tarragona: *La Cruz* 1058 (14/4/1905c): 1.
- . “Reseña histórica de la Congregación de la P. Sangre de N. S. Jesucristo establecida en Tarragona.” Tarragona: *La Cruz* 1059 (15/4/1905d): 1-2.
- . “Reseña histórica de la Congregación de la P. Sangre de N. S. Jesucristo establecida en Tarragona.” Tarragona: *La Cruz* 1060 (15/4/1905e): 1.

- . “Reseña histórica de la Congregación de la P. Sangre de N. S. Jesucristo establecida en Tarragona.” Tarragona: *La Cruz* 1061 (18/4/1905f): 1-2.
- Prats, Joan. “El segle XIX al Tarragonès. Aspectes socials i econòmics.” En Enric Olivé dir. *Història del Camp de Tarragona, I, El Tarragonès*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1989. 142-173.
- Prats, Josep M. “El segle XIX al Tarragonès. Aspectes polítics.” En Enric Olivé dir. *Història del Camp de Tarragona, I, El Tarragonès*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1989. 104-141.
- Rovira, Salvador-J. & Fàbregas, J. *Història de Tarragona, III. L’Edat Moderna a Tarragona. Una època de contrastos*. Lleida: Pagès Editors, 2011.
- Rújula, Pedro. coord. *Entre tambores. El Bajo Aragón durante la Semana Santa*. Zaragoza: Edelvives, 2002.
- Salvat, Joan. *Tesoro Bibliográfico de la «Confraria i Congregació de la Sanch de Jesuchrist»-Tarragona-Siglos XVI-XIX*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1987.
- Sánchez, José. “El paso del Ecce Homo.” Tarragona: *Diario Español* (26/3/1959): 11.
- Sentís, Carles. “La Processó del Divendres Sant a Tarragona.” Tarragona: *Diari de Tarragona* (27/4/1935): 1-2.
- Ventura, Daniel. “Valls després del Decret de Nova Planta.” *Quaderns de Vilaniu* 7 (1985): 27-61.
- Z. “Congregación de la Purísima Sangre de Nuestro Señor Jesucristo I.” Tarragona: *La Provincia de Tarragona* (06/02/1887): 1.
- . “Congregación de la Purísima Sangre de Nuestro Señor Jesucristo II.” Tarragona: *La Provincia de Tarragona* (10/2/1887): 1.
- . “Congregación de la Purísima Sangre de Nuestro Señor Jesucristo III.” Tarragona: *La Provincia de Tarragona* (13/2/1887): 1.